

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТИУТОПІЧНОГО ДИСКУРСУ ЯК ЛІНГВІСТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ

Статтю присвячено проблемі аналізу антиутопічного дискурсу, що базується на методології та стратегіях когнітивної лінгвістики і антропоцентричному підході до аналізу мовних явищ. У роботі визначені основні комунікативні, когнітивні та прагматичні компоненти антиутопічного дискурсу. Семантичний простір цього типу дискурсу представлений базовими концептами Людина, Держава. Головна комунікативна інтенція реалізується за допомогою стратегій маніпулювання та тиску, які є основою комунікації в цьому типі дискурсу.

У когнітивно-дискурсивних студіях останніх років увага зосереджена на теоретичних та прикладних проблемах дискурсу, починаючи від полеміки про визначення дискурсу та характеристики, співвідношення вербального та позалінгвального в дискурсі, впливу на свідомість, закінчуючи аналізом окремих різновидів дискурсу. На теперішній час не існує загальноприйнятого визначення дискурсу та його типології. Велика кількість різних типологій дискурсу, запропонованих сучасними дослідниками, є наслідком того, що в основу класифікації покладено різні принципи. Дослідження присвячене комплексному аналізу антиутопічного дискурсу як типу цілеспрямованої міжособистісної мовленнєвої діяльності в сукупності лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників його організації, структурування та динаміки функціонування.

Звернення до дослідження антиутопічного дискурсу зумовлено значним зростанням інтересу лінгвістів до вивчення принципів організації текстів та специфіці побудови окремих функціональних типів текстів як одиниць комунікації [1; 2; 3; 4; 5].

Поняття антиутопія асоціюється не тільки з жанром, який об'єднує в собі критику теперішнього, зображення песимістичних варіантів майбутнього [6], а й сферу комунікації, дослідження якої може розширити надбання загальної теорії дискурсу й теорії комунікації.

Визначення сучасними лінгвістами дискурсу як особливого ментального світу [7: 44] вимагає від дослідників не обмежуватися лише аналізом комунікативних стратегій і тактик, що є характерними для того чи іншого виду дискурсу, а й займатися аналізом концептосфери, що становить його семантичну основу, вивчити особливості вербалізації дискурсотворчих концептів у мові.

Актуальність роботи зумовлена антропологізацією наукової парадигми, вивченням взаємозв'язку, взаємопроникнення та взаємовпливу різновидів дискурсу, інтересом до проблем, що розробляються у межах когнітивної, комунікативної та функціональної лінгвістики, серед яких важливе місце займає вивчення мовних та позамовних факторів, що впливають на комунікацію, відсутністю комплексного дослідження дискурсу антиутопії.

Об'єктом дослідження даної роботи є комунікація в дискурсі антиутопії, яка становить єдність вербального та невербального і базується на певних дискурсотворчих концептах, комунікативні стратегії і тактики, що впливають на організацію антиутопічного дискурсу.

Предметом дослідження виступають лінгвокультурологічні особливості антиутопічного дискурсу. **Метою** цього дослідження є визначення типологічних характеристик дискурсу антиутопії.

Сучасний лінгвістичний аналіз дискурсу передбачає вирішення питань про класифікацію, типи і різновиди дискурсу. Проблема диверсифікації дискурсу, його варіативність, і, відповідно, його класифікація є одним із найважливіших теоретичних питань у дискурсивному аналізі [5: 12]. Останнім часом все більше лінгвістів досліджують варіативність дискурсу та класифікують його різновиди. Велика кількість різних типологій дискурсу, пропонує сучасними дослідниками, є наслідком того, що в основу класифікації покладено різні принципи. Дослідниками виділяються два основних типи моделей комунікативної події – статичні й динамічні [8: 156, 158-160; 9: 6]. Розмаїтість статичних моделей [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16] обумовлена розходженнями в підходах і методах авторів, які по-різному вирішують проблему виділення найбільш важливих факторів, що впливають на процес породження й інтерпретації дискурсу [17; 8: 147-150]. У науковій літературі наразі отримано найдетальніші відомості про кілька типів дискурсу. Так, в аргументативному дискурсі виділяють такі його типи, як політичний, юридичний, академічний, рекламний, діловий і побутовий [18: 13].

Спіраючись на ціннісні ознаки дискурсу, розрізняють соціолінгвістичний (буттєвий та інституційний) і прагмалінгвістичний (гумористичний, ритуальний) типи дискурсу [19: 298-408]. В інституційному дискурсі, у свою чергу, В.І. Карасик виділяє такі підтипи, як науковий, масово-

інформаційний, політичний, релігійний, педагогічний, медичний, військовий, юридичний, дипломатичний, діловий, рекламний, спортивний та ін. [19: 286].

За критерієм інтенсивності впливу Р. Лакофф виділяє "звичайну розмову" (ordinary conversation) і "персуазивний дискурс" (persuasive discourse), відзначаючи при цьому, що всяка дихотомія стосовно мови є умовною [20], в силу чого виділення типів дискурсу – досить складне завдання.

За сферами комунікації розмежовують поетичний, естетичний, науковий, критичний, педагогічний, юридичний, політичний та інші типи дискурсу [21].

В.В. Красних вважає, що на статус типу дискурсу можуть претендувати лише національні дискурси (наприклад, російський, англійський, іспанський та ін.), а вищевведені різновиди не є окремими типами (в точному значенні) дискурсу, а лише деякими модифікаціями останнього, певним чином "адаптованими" відповідно до тієї сфери, в якій дискурс функціонує" [22: 14].

Сьогодні до критеріїв виділення типів дискурсу сучасні лінгвісти відносять ті, що пов'язані з категоріями дискурсу (адресатністю, ситуативністю, інформативністю, інтенціональністю, його стратегіями й тактиками, когезією, когерентністю, інтертекстуальністю та ширше – інтердискурсивністю) та можуть бути розрізнені у термінах семіотичної моделі – формальних, функціональних, змістових критеріїв [23: 235]. Це означає, що увесь загал дискурсу можна логічно розділити за певним критерієм. На цій підставі виділяються такі типи й підтипи дискурсу.

За критерієм форми дискурсу виділяємо усний і письмовий типи дискурсу; за видом мовлення – монологічний або діалогічний. На основі протиставлення спілкування, зорієнтованого на індивіда або на його статусну роль (адресатний критерій) виділяється інституційний і персональний (побутовий) типи дискурсу. В інституційному дискурсі адресатом та/або адресантом виступають суспільні інститути, або людина, чия роль зумовлена її статусом представника такого інституту; він же обмежує й набір ситуації спілкування. Інституційний дискурс – комунікативні практики, що мають місце в суспільних інститутах (політиці, релігії, медицині, науці тощо), які представляють собою певний набір доцільно зорієнтованих стандартів поведінки у певних ситуаціях [24: 235]. У свою чергу, у побутовому дискурсі виділяють повсякденний (обслуговуючий домашні справи тощо, тематично обмежений, збіднений за своїми лінгвальними засобами) та суть буттєвий (як такий різновид, що слугує художньо-філософському обміну суттєвими смислами у ході пізнання світу) [19: 277].

За умов різних загальних настанов, комунікативних принципів реалізується аргументативний (переговори, обмін думками), конфліктний (лайка, сварка, бійка тощо) та гармонійний (унісон) типи дискурсу. За соціально-ситуативним параметром (сфери функціонування) логічно виділити такі підтипи інституційного дискурсу, як політичний, адміністративний, юридичний, військовий, релігійний, медичний, діловий, рекламний, педагогічний, спортивний, науковий, електронний (інтернет-дискурс), медійний дискурс (засобів масової інформації).

А.Д. Белова запропонувала класифікацію дискурсу з урахуванням двох основних факторів: сфер функціонування і характеру комунікації. За сферами комунікації виділені такі типи дискурсу: академічний, бізнес-дискурс, дипломатичний, педагогічний, рекламний, релігійний, риторичний, сімейного спілкування, медичний, юридичний. За характером комунікації – спонтанний, підготовлений, офіційний, неофіційний, чоловічий, жіночий, дитячий, дискурс підлітків, людей похилого віку, аргументативний, конфліктний, авторитарний, лайливий [5].

У структурі дискурсу знаходить відображення тип певної особистості і, як наслідок, перспективним є дослідження дискурсу особистості, зокрема – авторитарної [25; 26]. Використання комунікантами стратегій і тактик некооперативного спілкування веде до визначення та вивчення конфліктного дискурсу [27].

Існує значна кількість робіт, у яких автори не пропонують класифікацію, а характеризують лише окремий тип дискурсу. Так, Л.Н. Синельникова визначає такі типи дискурсу, як філософський дискурс, художній дискурс, персуазивний (нерівноправний) дискурс [28: 22].

У роботі "Дискурс влади та інакомислення" Е. Лассан характеризує ідеологізований дискурс, бінарний за своєю суттю, та виділяє дискурс влади і контрдискурс (або дискурс інакомислення) [29].

Можна відзначити, що ідеологізованому дискурсу приділяється найбільше уваги через те, що численні дослідження лінгвістів, психологів, соціологів присвячені різним підвидам ідеологізованого дискурсу. Наприклад, професор А.Д. Васильєв аналізує дискурс телебачення як різновид маніпулятивного дискурсу [30]. Стислий огляд класифікацій дискурсів дозволяє зробити висновок, що антиутопічний дискурс, як особливий тип мовлення, не представлений у жодному з них.

Між тим дискурс антиутопії – це специфічний вид дискурсу, що характеризується рядом особливостей як лінгвістичного, так і екстралінгвістичного плану. Антиутопічний дискурс можна вважати таким типом дискурсу, що має специфічний характер спілкування. Дискурс антиутопії реалізується в усній та письмовій комунікації і має зони перетину з іншими різновидами дискурсу.

Дефініція та поетика жанру антиутопії тісно переплетена з лінгвістичною інтерпретацією семантичних, синтаксичних, прагматичних особливостей його творення. Сучасна комунікативно-функціональна парадигма дає підставу розглядати текст як писемне комунікативне утворення, як дискурс. Підхід до жанру та тексту антиутопії як засобу текстової комунікації – дискурсу – дає можливість розглянути мовні та позамовні чинники творення антиутопії. Дискурсивний аналіз орієнтує на дослідження цілісної системи лінгвістичних і нелінгвістичних факторів: значення мовної одиниці, причина її вибору, приналежність до конкретного народу, який має певний менталітет.

Дослідження кожного з типів дискурсу передбачає аналіз характерних для нього мовних одиниць та стратегій спілкування з урахуванням багатьох екстралінгвістичних факторів. Особливості спілкування в антиутопії – наявність особливих моделей рольової конфігурації, що зумовлюють використання певних комунікативних стратегій і тактик у конкретних комунікативних ситуаціях, дозволяють виділити окремий тип дискурсу – антиутопічний. Дискурс антиутопії визначається як мовленнєворозумова діяльність, що має лінгвістичний план вираження, який відбивається у використаних мовних засобах і виявляється в сукупності породжених текстів, і лінгвокогнітивний план вираження, який пов'язаний із мовною свідомістю і обумовлює вибір мовних засобів, впливає на породження і сприймання текстів, що здійснюються в межах комунікації в антиутопічному дискурсі.

Дослідження антиутопічного дискурсу є антропоцентрично спрямованим і безпосередньо пов'язаним з міжособистісною комунікацією. Щодо критерію форми, антиутопічний дискурс реалізується в усній та писемній формах. За видом мовлення – антиутопічний дискурс являє собою діалог, у якому домінує один із співрозмовників. Діалог відбувається за схемою "вождь – народ", причому вождь може бути й колективним (наприклад, газета, телевізійний канал, радіо). На основі протиставлення спілкування, зорієнтованого на індивіда або на його статусну роль (адресатний критерій) антиутопічний дискурс визначаємо як інституційний тип дискурсу. В антиутопічному дискурсі адресантом виступають представники держави. Організуючою функцією комунікації у сфері антиутопічного дискурсу виступає "закріплення відношення влади" (влади керівників держави над представниками суспільства). Антиутопічний дискурс, у цілому, як форма "суспільної практики", відбиває реальність, але зберігає відношення нерівності комунікантів, що визначаються ролями, статусом та іншими факторами. За характером комунікації антиутопічний дискурс може бути спонтанним або підготовленим, офіційним і неофіційним.

Антиутопічний дискурс є ефективним інструментом впливу на суспільні процеси та на формування певної ідеології. У дискурсі антиутопії реалізується ідеологічна функція. Мета цієї функції зміцнити у свідомості суспільства певні погляди й уявлення.

Семантичний простір антиутопічного дискурсу може бути представлений у вигляді фреймової моделі [31; 32]. Аналіз мовного матеріалу із застосуванням контент-аналізу та логіко-понятійних критеріїв дозволив зробити висновок, що основу (ядро) семантичного простору дискурсу антиутопії складають декілька концептів, серед яких базовими дискурсотворними є концепти *ЛЮДИНА*, *ДЕРЖАВА*. Базові концепти антиутопічного дискурсу розглядаються як детерміновані культурою й опремечені в мові ментальні одиниці, що мають понятійний, образний та ціннісний складники. Зіставне дослідження мовних засобів вербалізації базових концептів підтверджує їх етноспецифічність в семантичному просторі англійського, російського і українського дискурсів антиутопії. Це пояснюється національно-культурною специфікою, традиціями, соціальними факторами, певною ідеологією.

Аналіз комунікативних особливостей дискурсу антиутопії дозволяє зробити висновок, що у формуванні зазначеного типу дискурсу головною комунікативною інтенцією виступає інтенція здійснення впливу, при якому ілюктивна мета комуніканта полягає в забезпеченні максимального впливу на адресата. Метою будь-якого комунікативного впливу є спонукання до певних дій, змін або підготовка підґрунтя для таких змін. Для досягнення визначеної комунікативної мети, стратегічного результату, на який спрямовано комунікативний акт, використовуються комунікативні стратегії, які виступають фактором творення дискурсу антиутопії.

Основними стратегіями в антиутопічному дискурсі є комунікативний тиск і комунікативне маніпулювання. Зазначені види комунікативних стратегій реалізуються за допомогою комунікативних тактик комунікантів антиутопічного дискурсу. Комунікативна стратегія маніпулювання реалізується у тактиках логічної аргументації, семантичного повтору, трансформації ситуації, приписання, безальтернативного вибору. Для здійснення комунікативної стратегії тиску в антиутопічному дискурсі адресант використовує тактики наказу, погроз, звинувачення, інвективності. Аналіз комунікативних ситуацій, де хоча б один з комунікантів виявляє авторитарність, дає можливість стверджувати, що характеристикою антиутопічного дискурсу є авторитарність, яка втілюється у численних формах комунікативної поведінки. Авторитарна поведінка може виражатися в категоричності, насильстві, фізичній дії, грубості, інвективності, конфліктності, іронічності, егоцентрованості, емоційності.

Спираючись на різні типології дискурсу, визначено такі характерні риси антиутопічного дискурсу. На основі адресатного критерія, антиутопічний дискурс визначаємо як інституційний тип дискурсу, що реалізується в усній та писемній формах комунікації і її різновидах; як діалогічний за видом мовлення, в якому домінує один із співрозмовників. Діалог відбувається за схемою "вождь – народ". За характером комунікації антиутопічний дискурс може бути спонтанним або підготовленим, офіційним і неофіційним. Семантичний простір дискурсу антиутопії представлений базовими концептами *ЛЮДИНА, ДЕРЖАВА*. Для досягнення комунікативної інтенції впливу комуніканти використовують комунікативні стратегії тиску і маніпулювання, що реалізуються за допомогою чітко обмеженого набору тактик. Однією з характерних рис антиутопічного дискурсу є авторитарність, яка виражається в таких формах комунікативної поведінки, як грубість, конфліктність, насильство, емоційність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Радзівська Т.В. Текстовая коммуникация // Человеческий фактор в языке. Коммуникация. Модальность. Дейксис. – М.: Наука, 1992. – С. 80-109.
2. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса: ОГУ им. М.И. Мечникова, 1991. – 120 с.
3. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
4. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 147 с.
5. Белова А.Д. Понятия "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці // Вісник КНУ. Іноземна філологія. – 2002. – Вип. 32-33. – С. 11-14.
6. Ланин Б.А. Литературная антиутопия XX века. – М.: РАО 1992. – 102 с.
7. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века. – М., 1996. – С. 35-73.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДТК "Гнозис", 2003. – 280 с.
9. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К., 1986. – 218 с.
10. Argyle M. Soziale Interaktion. – Koin: Kiepenheuer and Witsch, 1972. – 314 p.
11. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. – Cambridge: CUP, 1996. – 421 p.
12. Cook G. Discourse and Literature: The Interplay of Form and Mind. – 2nd impr. – Oxford: OUP, 1995. – 371 p.
13. Duranti A. Rethinking Context: Language as Interactive Phenomenon / A. Duranti, C. Goodwin. – Cambridge: CUP, 1992. – 121 p.
14. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of language and meaning. – L.: Arnold, 1978. – 254 p.
15. Halliday M.A.K. Context of Situation // Language, Context and Text / Ed. By M.A.K. Halliday, R. Hasan. – Geelong, Vic.: Deakin University Press, 1985. – P. 3-14.
16. Hymes D. On Communicative Competence / Sociolinguistics / Ed. By J.B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth: Penguin books, 1972. – P. 269-293.
17. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: к вопросу о предмете социолінгвістики. – Ленинград: Наука, 1975. – 125 с.
18. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации. К: КДУ, 1997. – 298 с.
19. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
20. Lakoff R.T. Persuasive Discourse and Ordinary Conversation, with examples of Advertising // Analysing Discourse: text and talk // Ed. by D. Tannen. – Washington: Georgetown University Press, 1982. – P. 25-42.
21. Миронова Н.Н. Оценочный дискурс: Проблемы семантического анализа // Изв. АН СЛЯ, 1997. – Т. 56. – № 4. – С. 52-59.
22. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 284 с.
23. Шевченко І.С., Морозова О.І. Проблеми типології дискурсу. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків: Константа, 2005. – 354 с.
24. Остиновская Г.В. Москвичева Л.Н. Социология. Основы общей теории. – М.: Аспект пресс, 1996. – 218 с.
25. Пушкин А.А. Способ организации дискурса и типология языковых личностей // Язык, дискурс и личность: Межвузовский сб. научных трудов. – Тверь: Изд-во ТГУ, 1990. – С. 50-60.
26. Крючкова П.Г. Авторитарний дискурс (на матеріалі сучасної англійської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
27. Фадеева О.В. Стратегії і тактики конфліктного дискурсу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2000. – 20 с.
28. Синельникова Л.Н. Язык, погруженный в жизнь // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе: Выпуск 2. – Ч. 1. Филологические науки. – Луганск – Цюрих – Женева, 2001. – С. 17-31.
29. Лассан Э. Дискурс власти и инакомыслия в СССР: Когнитивно-исторический анализ. – Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995. – 232 с.

30. Васильев А.Д. "Постновояз" российского телевидения как разновидность манипулятивного дискурса // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе: Выпуск 2. – Ч. 1. Филологические науки. – Луганск – Цюрих – Женева, 2001. – С. 86-101.
31. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
32. Fillmore Ch. The Case for Case // Universals in Linguistic Theory. – New York, 1968. – P. 1-88.

Матеріал надійшов до редакції 03.04. 2008 р.

Стоянова І.Д. Основные характеристики антиутопического дискурса как лингвистического феномена.

Статья посвящена проблеме анализа антиутопического дискурса, основаного на методологии и стратегиях когнитивной лингвистики и антропоцентрическом подходе к анализу языковых явлений. В работе определены основные коммуникативные, когнитивные и прагматические компоненты антиутопического дискурса. Семантическое пространство дискурса антиутопии представлено базовыми концептами Человек, Государство. Основная коммуникативная интенция этого типа дискурса реализуется с помощью стратегий манипулирования и давления.

Stoyanova I.D. The Main Characteristics of Anti-utopia Discourse as Linguistic Phenomenon.

The article is dedicated to the problem of anti-utopia discourse which is based on the communicative linguistics methodology and strategies and anthropocentric approach to the language phenomenon analysis. The work highlights the main communicative, cognitive and pragmatic components of the anti-utopia discourse. The research focuses on concepts that constitute the semantic base of the anti-utopia discourse. It focuses attention on the investigation of communicative strategies and tactics considered to be the basis of anti-utopia communication which reveals the communicative intention.